

Абай дискурсындағы сөздердің терминдену барысы

С.Әлісжан

Назарбаев Университеті, Астана

А.Айтенова

О.Жандосов ат. орта мектептің

мұғалімі, Алматы облысы

Абайдың тілдік тұлғасы оның дискурстық сипатымен тікелей байланысты. Абай дискурсы – поэзиялық, прозалық, ғылыми-публицистикалық сипаттағы мәтіндерден тұратын тілдік деректер жүйесі. Абайдың тілдік тұлғасы – осы мәтіндер жүйесінде көрінетін, өзіндік ойтанымды, ұлттық ділді паш ететін, қыр-сыры мол күрделі құрылымды құрайтын сөйлеу субъектісі. Абайдың «Қара сөздері» – оның дүниетанымдық әлемін, философиялық пайымын танытатын осы ұланғайыр дискурстың бір бөлігі. «Қара сөздердің» дүниеге келуі – қазақ әдеби тіліндегі сөздердің терминдену үдерісін барынша жеделдеткен, жаңа белеске көтерген сөздердің терминдену тарихындағы сәтті құбылыстардың бірегейі болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерде «Қара сөздер» қазақ тіліндегі функционалдық стиль үлгілерін дамытуда өзіндік орны бар мәтін ретінде бағаланып жүр. Р.Сыздық ұлы жазушы М.Әуезовтің «Қара сөздердің» тілі жөнінде айтқан ойларын келтіре отырып, былай деп жазады: «Әр сөзіне мән беріп жазатын Мұханның бұл жерде қара сөздердің өзі демей, «тілі» деуінде, біздің байқауымызша, айрықша астар бар: мұндағы «тілі» деп отырғанның өзі көрсеткеннен басқа және бір сыры қазақта әдебиеттің бұрын жоқ жанрының сөйлеу мәнері (стилі) дегеннің пайда болып, оны ұлы сөз зергерінің қалай алып кеткенін меңзегенінде болар дейміз. Абайтанушы ғалым бұл тұста қазақтың ұлттық әдеби тілінің тағы бір функционалдық стилі пайда болды, оған Абай қаламының ұшы тиді деп отыр. Демек, Абайдың прозалық туындыларының өзі де қазақ тілі үшін соны әдебиет үлгілері болса, оның сөз өрнегі де өз алдына әңгіме етерлік объект болып шықпақ» [1, 156-б.].

Бұған қарағанда, Абай қолданған философиялық мәндегі сөздер термин шығармашылығының өзіне дейінгі бұрын-соңды болмаған соны ізденісі болғаны сөзсіз. Абай қолданған терминдерге тоқталу барысында біз оған толық көз жеткіземіз.

Дегенмен осы орайда Абайдың философиясы дегеннің өзін пысықтап алу қажет сияқты. Бұл тақырып кейінгі уақытқа дейін алуан пікірлерге жол беріп келгені мәлім. Зер сала қарасақ, бұл пікірлердің бастауы болып М.Әуезовтің мына сөзі жататын еді: «Абай философ емес. Ғылымдық кең мағынасында Абай философ емес дейтуғынымыз оның арнап жазған философиялық жекеше терең толғаулы еңбектері, трактаты жоқ» [2, 140-б.].

Сонымен бірге дәл осы тұста Абайды философ дейтін батыл ұсынған ойлар да болмай қалған жоқ. Абайдың философиялық көзқарасын жан-жақты қарастырған ғалым Т.Тәжібаев: «Абайдың философия, педагогика,

психология, тарих, этика және эстетика мәселелері бойынша айтқандары бізге ол XIX ғасырдың 2 жартысындағы қазақ халқының көрнекті философ-ғалымы болған деп айтуға негіз болады» [3, 26-б.] деген тұжырымға келеді. Ғалым Ә.Қоңыратбаев та өзінің бір мақаласында: «... оның (Абайдың – *авторлар*) философиясы да материалистік арнада болды. Абайдың философиясының қазығы табиғат емес, қоғам, оның ішінде адам. Абайдың материалистік философиясы орта ғасырдың салт-санасы билеп-төстеп жатқан қазақ даласында өзінше бір революция болды» [4] – деп жазған еді. Шынтуайтқа келгенде, ғалымның бұл тұжырымы Абай философиясын асыра бағалағандық емес. Қазіргі философтардың Абайдың дүниетанымына берген бағасы да бізге осыны аңғартады. Жиырмасыншы ғасыр аяғында Абайды әлем ойшылдарымен (Гегель, Фейербах, т.б) қатар деңгейде салыстыра зерттеу қажет дейтін ұсыныстар түсе бастады. Оның «шығармашылық санасында өз кезегіндегі дүниежүзілік философиялық ой ағымдарының көрінетініне» [5] бет бұрдық.

Философия саласында Абайдың рөлін қазіргі қазақ философтары былайша бағалайды: «Абай философиялық жүйе құрастырмаған ойшыл, бірақ оның дүниетанымында жүйе жоқ дегенмен келісе алмаймыз. Абайдың әлемге көзқарасы қалыптасқан, өзіндік философиялық түйіндері бар ғұлама» [6, 43-б.].

«Абайдың тарихи еңбегі оның өз дәуірі үшін философия саласында қазақтың қоғамдық ойының дәстүрлі қағидаларына бірқатар соны да жаңа пікірлер ұстанғандығында болып табылады. Ақынның идеялық мұрасы қазақтың қоғамдық философиялық ойы мен мәдениетінің даму тарихын сапалық жаңа белеске көтерді» [7, 587-б.].

Осы айтылғандарға сүйенсек, Абайды философ деп тануға толық хақымыз бар. Абайдың философиялық дискурсының негізіне «қоғамдық публицистикалық және ғылыми баяндау стилінде жазылған» (Р.Сыздық) «Қара сөздері» мен философиялық поэзиясы жатады. Қазақ қоғамында Абайға дейін де белгілі бір деңгейдегі философиялық толғаныстардың өмір сүрген және ол халықтық философия деп аталады [8]. Абайдың олардан айырмасы сол, философиялық ұғымдар қарапайым жалпы қолданыстағы сөздердің тізбегі арқылы емес, сөздердің терминдік аяда қолданылуымен ерекшеленеді. Абай тілін арнайы зерттеген белгілі ғалым Р. Сыздық былай деп жазады: «Ұлы жазушы өлеңдерінде де, қара сөзбен жазылған трактаттарында да көптеген абстракттік ұғымдарды әңгімелейді және қазақ тілінде тұңғыш рет сөз етеді. Демек, осы ұғымдардың бірқатарының атауларын Абайдың өзі ұсынуға тура келді» [9, 147-б.].

Расында дүниетанымды поэзия тілімен жеткізу Абайға дейінгі қазақ ақындарына тән құбылыс болса, философиялық сарында мәтін жазу қазақ мәдениетінде Абай тұсында кездеспеген. Мұның өзі Абай қазақтың төл философиясын жазбаша дамытудың негізін салып берді деуге түрткі болады. Кейіннен Шәкәрімнің «Үш анық» философиялық еңбегін жазуы Абайдың әсерінен болғандығы дау тудырмаса керек.

Сөйтіп, жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, біз Абай дискурсындағы философиялық терминдер деген сөзді батыл қолдануға мүмкіндік аламыз.

Әрине, Абай шығармаларындағы философиялық терминдер қазіргі терминологияның қатаң талаптарының мүддесінен шыға бермеуі де мүмкін. Алайда бұл қазақ тіліндегі философиялық терминдердің қалыптасуындағы бір кезеңді жоққа шығарумен бірдей әділетсіздік болар еді және бұған ақын қолданған сөздерді талдау барысында одан сайын көз жеткіземіз.

Абай қазақтың байырғы сөздеріне жаңа мән, ұғым үстеу арқылы олардың қолданылу өрісін кеңейтеді. Абай *кісілік* сөзін “жеке адам, тұлға” мәніне барабар ұғым ретінде жұмсайды. Бұл қолданыс қазіргі философия оқулықтарында да қолдау тауып жүр. Айталық «Философия» оқулығының авторлары *кісілікті* “личность” ұғымына (Философиялық сөздікте “личность” - жеке адам) жақын деген пікірлер айтады. Абайдың қолданылуында *өріс* бастапқы мағынасынан (жайылым) алшақтап, дерексіздік сипат алып “адамның білімі” есебінде жұмсалады: *Сол өрістеніп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жинаған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді* (Абай). Бүгінгі таңда *өріс* философия ғылымында материя түрлерінің бірі ретінде, сондай-ақ лингвистика мен оның салаларында қолданылып жүргені мәлім. Абай *бірдеме* сөзін “бір зат, бір нәрсе” сияқты заттық мағынасында қабылдап қана қоймай, сөздің дерексізденуіне жол ашқан. Қазіргі оқулықтарда *бірдеме* ұғымы бар: *Бірақ ол объективтік реалдық емес субъективтік, идеалдық бірдеме* (Маркстік- лениндік философия негіздері). Абай қолданған *бірдейлік* – қазіргі *бірдейлік заңына* барабар. Әрине, біз бұл сөздерді дәл қазіргідей философиялық мәнінде жұмсалды деп үзілді-кесілді айтудан аулақпыз. Сонымен бірге қазіргі термин мен ақын қолданысындағы абстракттік мәнді сөздердің мағыналық сәйкестігі кездейсоқ емес. Абай қолданған сөздер ұғымдық дәрежеге жетудің негізгі сатысында болғаны анық.

Абай қолданысында қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдарын бейнелейтін сөздердің терминдік мүмкіндігі артып, қолданыс аясы кеңейе, әрі тұрақтана түсті. *“Дүние бір қалыпты тұрмайды”, “Адам баласын замана өсіреді”, “Дүниеде жалғыз қалған адам - адамның өлгені”, “Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ...”*; *“Бұл бір ақыл үшін, ар үшін болсын”* деген сөйлемдерде қарамен терілген *дүние, замана, адам, ар, ес, ақыл, ой* сөздері терминге тән қасиеттерді бойына жинақтаған, терминологиялық өрісте жұмсалған атаулар. Мұндай атаулардың кейбірі бүгінде де айтарлықтай ұғымдық өзгеріссіз қазақ философиясының терминологиялық жүйесін түзеді. Бұл терминдердің қатарына қазақ дүниетанымының басты деген ұғымдары *дүние, өмір, замана, ғұмыр, әлем, адамның ішкі рухани қадір-қасиетін бейнелейтін ар, абырой, жан, нысап, қанағат, рақым, намыс, жігер, пейіл, парыз* сияқты сөздерді жатқызамыз.

Бұл ұғымдар 80 жылдардың соңындағы қоғамдық, саяси, әлеуметтік өзгерістерден кейін пайда болған, дәлірек айтқанда, кеңестік режимнен кейін

өзімізге қайта оралған төл ұғымдар. Абай осы атаулардың қамтитын мазмұнын дамытып, оны жаңа сапалық деңгейге көтере білді. Ұлы ақыннан кейін Шәкәрім, сондай-ақ ХХ ғасыр басындағы қазақ ағартушы-демократтары, ақын-жазушылары таза философиялық еңбек жазбаса да, өз шығармаларында халықтық философиядан көрінген қазақы дүниетанымды табиғи желіспен жалғастырды. Алайда бұл табиғилық Қазан төңкерісінен кейінгі философияның біржақты дамуына орай үзілді. Мәселен, Абай қозғаған дүние, өмір, замана және адамның ішкі рухына байланысты ұғымдар философиядан лайықты орнын ала алмай, зерттеудің ғылыми деңгейіне көтерілмеді. Соның ықпалынан болар, бұл терминдер 1962 жылы жарық көрген “Орысша-қазақша терминология сөздігінде” (Философия. 7-том) кездеспейді. Қазақтың ділінде бар төл рухани дәстүрлер күйреуге ұшырап, рухани жүдеу басталды. Сөйтіп, қазақ әдеби тілі философиялық терминологиясында жоғарыда аталған топқа қатысты терминдер арнайы қолданыста қолданбай, жалпы әдеби тілдің шеңберінде қалып қойды. Кезінде Абай ең басты деп санаған мәселелерге қазіргі кезде қайта оралып жатқан жайымыз бар. Бүгінгі таңда қазақ философиясы төл рухани дәстүрлерге үлкен ілтипат білдіріп отыр.

Жан деген парсы сөзі Абайға дейін екі мағынада жұмсалған екен. Бірі “адам баласына, жан-жануарларға тіршілік беретін рух” болса (Мысалы: *Ат тұяғы тимеген, Ақ кірпіш тас суда бар. Әзірейіл келген күн, Жан қалар жер қайда бар;* - Бұқар жырау), екіншісі “адам, кісі, пенде” ұғымында (Мысалы: *Адамды жән білетін дана деп біл, Істерін жалқау жанның шала деп біл;* - Шал ақын). *Жан* лексемасы бірінші мағынада тұңғыш қолданып, “кісі, пенденің” баламасы ретінде кейін жұмсала бастаған сияқты. Ақын бұл сөзге жаңа мағына үстеп, терминдік дәрежеге көтереді. Ақынның қолдануында *жан* – адамның психологиялық ішкі сарайы, ой-санасы: *Адам баласы екі нәрсе білген: бірі – тән, бірі – жан* (Абай). Келтірілген мысалдағы *тән* сөзі де “тұла бойы, дене” тура мағынасынан гөрі дерексіздік мәні басым күйде қолданылып тұр. Абай аталған екі сөзді дара күйінде қолданып қана қоймайды, *қуат* сөзімен тіркестіріп, олардың терминдік қабілетін одан әрі аша түседі. Мысалы:

Жан қуаты: Жан қуаты дейтұғын қуат бен көп көрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйғызбайды;

Тән қуаты: Әрнешік тән қуатымен сырттан тауып, сыртта сақтайсыз, оның аты дәулет еді.

Мысалдардағы *қуат* сөзі де психологиялық, философиялық ыңғайда жұмсалып тұрғаны анық. «Термин арнайы мақсатта жұмсалатын тілдің негізгі ұғымдық элементі» болса, аталған сөздердің ұғымдық мән жамылып, арнайы қолданысқа түскені және олардың жалпылама лексикамен ара жігінің ұғымдық өріске бой алдыруы арқылы саралана бастағаны аңғарылады. Қазіргі кезде *жан* сөзі әрі психологияға әрі философияға ортақ термин ретінде жұмсалады. Ал *тән* сөзі туралы бұлай айта алмаймыз. *Тәннің* терминдік мәні мейлінше қысқа болды (біздіңше, Абай қолданысында ғана), оның есесіне қазіргі философиялық терминологиялық жүйеде *дене* лексемасы

(тәннің синонимі) термин ретінде қалыптасқан: *Жердегі денелер, құбылыстар мен процестер, әрине, онымен қозғалып отырады* (Д.Кішібеков, Ұ.Сыдықов. Философия). *Дене* сөзінің терминдік ыңғайда жұмсалуды Абайдан кездестіре алмадық. Оның философиялық сипат алып қолданылуы Шәкәрімнен басталатын тәрізді: *Дене өледі, өзгереді* (Үш анық).

Абайдың философиялық мәндегі лексикасында *дүние* сөзі бастапқы орындардың бірін алады: *Дүние- үлкен көл, заман- соққан жел; Дүниеде еш нәрседі баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің* деген жолдардан соны байқаймыз. Абайдың соң Шәкәрім мен Ғ.Қарашта да *дүние* ұғымы белсенді қолданылады: *Дүниенің негізі- шындық* (Ғ.Қараш). Қазіргі философияда *дүние* сөзінің қатысуымен жаңа тіркестер жасалған: *дүниетаным, дүниеге көзқарас, дүниенің бірлігі мен көп түрлілігі, дүниенің материялығы* және т.б.

Абайдың сөздерді терминдеудегі тағы бір жаңалығы - *пенде* сөзіне қатысты. *Пенде* парсының *бәнде* “құл” деген мағынада жұмсалатын сөзі [10, 75-б.]. Ұлы ақын бұл сөзге дерексіздік сипат беріп, “адам баласы” деген мәнде қолданады. Ол *пендеге* адам, кісі ұғымынан әлдеқайда төмен тұратын, «өз қамын күйттеуден аса алмаған адам» деген мағына береді: *Әуелі пенде болып жаратылған соң дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды*.

Абайдың жұмсауында *пенде* сөзі бірнеше варианттарға ие: *пенде, бенде, бәнде*. Осы тәріздес *абырой* (бедел, ар- ұят, қадір) термині *абиыр, абұйыр* (*абиырлы, абиырсыз*) тұлғаларымен жарысып қолданылады. Қазіргі философиялық терминдер жүйесінде *абырой* қалыптасқан. Жалпы жекелеген терминдердің авторлық қолданыста тұлғалық өзгерістерге түсіп, жарыспалы қолдануы норманың жоқтығынан пайда болған көрініс. Сөз болып отырған нысанға қатысты варианттылық негізінен екі бағытта байқалады:

1) сөздердің дыбыстық өзгерістерге түсуі арқылы (*пенде // пәнде // беңде // бәңде, абырой // абиыр, әділет // гәділет*);

2) дыбыстық тұлғасы бөлек өзара мәндес сөздердің (синонимдердің) қолданылуы арқылы (*қанағат // ынсап, ғылым // білім, сана // ақыл, ақыл // ес*).

Сонымен, Абай дискурсындағы дүниетанымдық терминдерге тоқтала келе, оларды мынадай тақырыптық топтарға бөліп көрсетуге болады:

1) дүние жайлы толғаныстарына қатысты терминдер (*дүние, өмір, замана, зұмыр, әлем*);

2) адамның ішкі рухани дүниесіне қатысты терминдер (*адам, абырой, жан, ынсап, қанағат, намыс, жігер, пейіл, парық*);

3) діни-философиялық терминдер (*алла, құдай, құдірет, құдайшылық, ислам, иман, пәни, софылық, ахирет*);¹

¹ Осы арада айта кететін бір жайт, Шығыс философиясындағы дін мен философияны ажыратпай, бір-бірімен тығыз байланыста қарау дәстүрі Абайда да көрініс алған. Ақын өзі қолданған діни терминдерге философиялық мән-мағына үстей отырып, ортақ қолданыстарға жол ашады. Сол себептен біз бұл топты діни-философиялық деп алып отырмыз.

4) ағартушылыққа қатысты терминдер (*ғылым, білім, оқу, мектеп, тәрбие, габит*).

Терминологиялық жүйе белгілі бір ұғым бірлігін құрайтын бір-бірімен логикалық байланыстағы элементтерден тұратын болса, ұлы ақын қолданған терминдерді жіктеуден осы жүйенің нышанын байқаймыз. Бұл Абай дискурсындағы философиялық мәндегі терминдерді терминология деп атауға да айғақ болары хақ. Ақынның термин шығармашылдығында негізгі рөл атқарған мына тәсілдерді айта кеткен жөн:

1) сөздердің бұрынғы мазмұнына жаңа мән (дерексіздік сипаттағы) үстеу арқылы; 2) жұрнақ арқылы [Бұл жайында мына еңбекте толығырақ баяндалады: 9, 149-159 бб.].

Сөйтіп, қазақ тіліндегі терминологияны, соның ішінде философиялық терминдерді қалыптастыруда Абайдың өзіндік орны бар. Абай тұсында қазақ философиялық ұғымдарының қағазға түсіріліп, жалпы халықтың тілден терминдік қолданысқа көше бастауы көрініс алды. Бұның өзі қазақ тіліндегі философия терминдерінің даму барысында сонымен бірге, жалпы сөздердің терминденуі барысында үлкен қадам болғаны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Санат. 1995.
2. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы. 1959.
3. Тажибаев Т. Философские, психологические и педагогические взгляды А. Кунанбаева. Алма-Ата. 1957.
4. Қоңыратбаев Ә. Абайдың философиялық көзқарасы // Социалистік Қазақстан. 1945. 10-август.
5. Ысмақова А. Қара сөз қасиеті // Егемен Қазақстан. 1995, 5-тамыз.
6. Есімов Ғ. Хакім Абай (даналық дүниетанымы). Алматы. 1994.
7. Абай. Энциклопедия. Алматы. 1995.
8. Әлісжанов С.Қ. Халықтық философия – қазақ тілі философиялық терминдерін жасаудың қайнар көзі // ҚазМУ Хабаршысы. Филология сериясы. Алматы, 1997. №8, 31-34 беттер.
9. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Алматы. 1968.
10. Рүстемов Л. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы. 1982.

Аннотация

Бұл мақалада қазақ тіліндегі философиялық терминдерді қалыптастырудағы Абайдың өзіндік орны қарастырылады. Автордың жазуынша, Абай тұсында қазақ философиялық ұғымдарының қағазға түсіріліп, жалпы халықтың тілден терминдік қолданысқа көше бастауы көрініс алды. Бұның өзі қазақ тіліндегі философия терминдерінің даму барысында сонымен бірге, жалпы сөздердің терминденуі барысында үлкен қадам болғаны анық. Мақалада тілдік материалдар негізінде осы пікір дәлелденеді.

Резюме

Процесс терминологизация слов в дискурсах Абая

В статье рассматриваются понятия, выражающие национальную специфику о мире в «Словах назиданий» Абая. В дискурсе Абая множество слов приобретают терминологическое значение философско-психологическом смысле, которые является важным этапом терминологизации казахских слов.

Summary

Process terminologization words in the discourses of Abai

The article discusses the concept of expressing national identity to the world in the "Words of edification" by Abai. In the discourse of many words Abaya acquire terminological meaning of philosophical and psychological sense, are an important step terminologization yavlyaeetsya Kazakh words.